

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ
З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала:
студентка 2 курсу
групи KorOs1-M20z
спеціальності
016 Спеціальна освіта
за освітньо-професійною
програмою Спеціальна освіта
(Олігофренопедагогіка)
Русанюк Катерина Іванівна

Керівник:
Дідик Н. М., кандидат
психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

Рецензент:
Логвіна О.А.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та
практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	7
1.1. Самооцінка підлітків як компонент самосвідомості.....	7
1.2. Психологічні особливості самооцінки підлітків з типовим розвитком.....	14
1.3. Особливості самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	25
Висновки до розділу 1.....	36
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	38
2.1. Методика експериментального вивчення самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	38
2.2. Аналіз результатів діагностики самооцінки підлітків з порушеннями розумового розвитку.....	50
2.3. Рекомендації щодо розвитку самооцінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	64
Висновки до розділу 2.....	80
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Час значних соціально-культурних трансформацій завжди пов'язаний із особистісними змінами. Особливо це стосується підлітків як найбільш суперечливої і, одночасно, однієї з найбільш емоційно вразливих вікових груп. Важливою ознакою підліткового періоду є фундаментальні зміни у самосвідомості підлітка, які відіграють вагомий роль для подальшого розвитку особистості. Підлітковий вік (11-15р.) називають «перехідним», «важким» та «критичним» через важливі процеси розвитку, що відбуваються у цей час.

Вчені звертають увагу на такі особистісні новоутворення у підлітковому віці: І.Ю. Кулагіна, Н. Ньюкомб, Г. М. Прихожан Д.І. Фельдштейн, Д. Шеффер та ін. описують про ускладнення Я-концепції підлітка (як результат самопізнання) підлітків, розуміння глибинної сутності суб'єктивного Я-образу. І.В. Дубровіна, Г.М. Прихожан, Д. Шеффер говорять про формування складної системи самооцінок на підставі перших спроб самоаналізу підлітків, порівняння себе із іншими; поступове зростання у них самоповаги. І.Ю. Кулагіна В.А. Крутецький, М.С. Лукін, В.С. Мухіна описують довільність самопізнання підлітків, їх потребу в усвідомленні й оцінці особистих якостей; ідентифікацію із власним «Я». В.А. Крутецький, М.С. Лукін вказують на усвідомлення підлітком себе в якості суб'єкта діяльності і носія певних особистісних якостей. В.А. Крутецький, М.С. Лукін, Д.Ф. Ніколенко, Л.М. Проколієнко, Д.І. Фельдштейн наголошують на прагненні підлітків до самовдосконалення, самовиховання: прагнення свідомо впливати на себе, формувати позитивні і долати негативні особистісні якості.

Вирішення проблеми формування всебічно розвиненої особистості підлітка, здатного адекватно реагувати на події оточуючого, виявляти власну активність та життєву позицію, потребує дослідження такого фундаментального утворення особистості як самооцінка. Самооцінка у підлітковому віці набуває важливого значення, стає мотивом поведінки. На думку Д.І. Фельдштейна, усвідомлення себе як особистості, яка відрізняється від інших, породжує у підлітка інтерес до власних особливостей та потребу в

оцінці своїх якостей [90, с. 174]. Таким чином, підлітковий вік стає важливим періодом становлення самооцінки. Самооцінка визначає особливості розвитку особистості підлітка, його ставлення до себе та власної поведінки, здатність формулювати висновки та корегувати помилки у діяльності.

Самооцінка як фундаментальне утворення особистості є актуальною темою дослідження для багатьох вчених. Деякі науковці описують самооцінку як процес створення власного Я-образу (Є. Белінська, Г. Гуменюк, О. Красило та ін.), як компонент Я-концепції (Р. Бернс), або як самостійне новоутворення свідомості (У. Джеймс, І. Кон, А. Петровський, К. Роджерс та ін.). Проблему самооцінки підлітків вивчали: Р. Бернс, Л. Божович, Б. Зейгарник, І. Кон, А. Липкіна, Л. Макєєва, М. Резніченко, Р. Цветкова, І. Чеснокова. Гендерні особливості розвитку самооцінки у підлітковому віці проаналізовано у наукових працях С. Бема, І. Вартанова, І. Клецина, Л. Попова та ін.

У теперішній час переходу від інституціалізації до соціальної інтеграції осіб з психофізичними порушеннями важливого значення набуває вивчення їх особистісного розвитку. При вивченні особистості підлітків з порушеннями інтелекту особливого характеру набуває проблема їх адекватної самооцінки.

Актуальність вивчення означеної проблеми підкреслюється не лише через недостатність таких досліджень у спеціальній психології, але й через відповідні складнощі:

- 1) підлітковий вік є досить динамічний, у підлітків відсутня емоційна стабільність;
- 2) існують певні особливості розвитку особистості дитини з порушеннями розумового розвитку, що полягають у специфіці пізнавальної, поведінкової та емоційно-вольової сфер, саморегуляції та ін.;
- 3) самооцінка впливає на всебічний розвиток учня з порушеннями інтелекту та його відносини з іншими, контролює діяльність підлітка. Ці фактори, у свою чергу, визначають успішність соціалізації дитини, її здатність до критичного мислення та виправлення власних помилок;
- 4) експериментальне вивчення означеної проблеми потребує подальшої

розробки методологічного інструментарію психолого-педагогічного супроводу підлітків із порушеннями розумового розвитку для оптимізації становлення їх Я-образу, в цілому, та самооцінки, зокрема.

Оптимальне формування особистості підлітка з порушеннями інтелекту на етапі дорослішання дасть можливість впливати на успішне становлення самооцінки та Я-концепції, сприятиме його ефективній соціалізації та інтеграції, що розвиватиме потенційні можливості підлітка.

У спеціальній психології особливості формування самооцінки у дітей з інтелектуальними порушеннями розглядалися такими науковцями, як: Г.В. Афузова, І.В. Белякова, Л.С. Виготський, О.В. Гаврилов, Е. де Гресф, Г.М. Дульнев, Н.Л. Коломинський, К.В. Марченко, М.П. Матвєєва, Н.Г. Морозова, В.Г. Петрова, Б.І. Пінський, С.Я. Рубінштейн, В.М. Синьов, О.П. Хохліна, Ж.І. Шиф та ін.

Таким чином, недостатня розробленість проблеми та її актуальність зумовили вибір нами **теми дослідження** «Розвиток самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями».

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з метою систематизації, порівняння й узагальнення даних щодо проблеми самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.
2. Експериментально вивчити особливості самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.
3. Запропонувати рекомендації щодо розвитку самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження – процес становлення самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – особливості розвитку самооцінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Мета, завдання і предмет дослідження обумовили такий вибір **методів дослідження**: аналіз, узагальнення та систематизація психолого-педагогічної

літератури з проблеми дослідження; методика дослідження самооцінки «Сходинки» (авт. В. Щур), тест на самооцінку «Дерево» (Д. Лампена), методика «Автопортрет», методика «Хто я?» М. Куна і Т. Макпартленда, метод статистичної обробки даних.

Теоретична значущість дослідження: дослідження дає можливість систематизувати теоретичні основи особливостей самооцінки у підлітків з порушеннями розумового розвитку, що може стати основою для подальших наукових розвідок цієї проблеми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що запропоновані форми і методи розвитку самооцінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями дають змогу до їх подальшого застосування спеціальними психологами для оптимізації особистісного розвитку цієї категорії підлітків.

Апробація роботи. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на звітній науковій конференції студентів та магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2020 році (5 жовтня 2021 року); звітній науковій конференції студентів та магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2021 році (29-30 березня 2022 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні соціально-психологічні підходи до збереження психічного здоров'я особистості» (12 жовтня 2021 р, м. Кам'янець-Подільський); XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (23 квітня 2022 р., м. Кам'янець-Подільський).

Публікації. За результатами дослідження видано 1 наукову статтю.

Експериментальна база дослідження: Комунальна установа «Горінчівський інклюзивно-ресурсний центр» Горінчівської сільської ради (с. Горінчово Хустського району Закарпатської області).

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел (95 найменувань), додатків. Основний обсяг роботи складає 93 сторінки.

ВИСНОВКИ

Теоретико-експериментальне вивчення проблеми розвитку самооцінки підлітків з порушеннями інтелекту дало змогу зробити такі висновки:

1. Самооцінка – це цінність і значимість, якою наділяє себе людина та сторони власної особистості і діяльності. Самооцінка включає розуміння особистістю себе і своїх реальних можливостей та особистісних якостей, позитивів і недоліків; розуміння особистістю виконуваних нею соціальних ролей; розуміння висунутих до себе і до оточуючих вимог різного характеру та ін. Самооцінку за рівнем поділяють на високу, середню і низьку; за відповідністю реальним успіхам – адекватну та неадекватну (занижену і завищену); за особливостями будови – конфліктну і безконфліктну.

2. Характерними новоутвореннями підліткового віку є: «відчуття дорослості», розвиток інтересу до своєї особистості здібностей і можливостей, розвиток самосвідомості та самооцінки. У молодших підлітків самооцінка нестійка і ситуативна, залежить від зовнішнього впливу, а у старших підлітків самооцінка є більш стійкою та охоплює оцінку себе у різних сферах життєдіяльності. Самооцінка молодших підлітків має вищий рівень, ніж у старших підлітків, оскільки з віком більше розвиваються здібності до логічного мислення та рівень критичного мислення і адекватного ставлення до себе. Самооцінка у підлітковому віці формується під впливом оцінок дорослих та однолітків, співвіднесення реального та ідеального уявлення про себе і під впливом результатів власної діяльності підлітків. Старший підліток більше схильний адекватно усвідомити себе та оцінити свої можливості.

3. У підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку самооцінка формується залежно від ступеня порушення інтелекту та особливостей виховання у сім'ї та закладі спеціальної середньої освіти. Діти з глибокими порушеннями розумового розвитку мають завищену самооцінку, оскільки вони не реагують на оцінку оточуючих; діти з легкими інтелектуальними порушеннями, навпаки, залежать від оцінки оточуючих. Самооцінка у підлітків з порушеннями інтелекту часто неадекватна, завищена, нестійка, на

неї впливають різкі та контрастні впливи. Причинами такої ситуації є контрастні впливи виховного середовища (надмірна увага до дитини, чи навпаки, неприйняття її порушення), незрілість особистості, її некритичність, узагальненість, невмотивованість в оцінці самої себе, невміння та небажання аналізувати і правильно визначати свої можливості та вміння.

За результатами експериментального дослідження, у 61,1% підлітків з порушеннями інтелекту переважає завищена самооцінка: вони гіпертрофовано переоцінюють і приписують собі переваги, та недооцінюють і виключають у себе недоліки. Для 22,2% підлітків властива адекватна самооцінка: вони реалістично усвідомлюють себе та оцінюють свої переваги і недоліки, мають позитивне ставлення до себе, самоповагу, відчуття власної повноцінності. Занижена самооцінка присутня у 16,7% респондентів: вони характеризуються неприйняттям себе, негативним ставленням до своєї особистості, недооцінюють свої успіхи і переваги, надмірно невпевнені в собі, ставлять перед собою більш низькі цілі, перебільшують значення невдач. Завищену самооцінку мали у більшості молодші підлітки, а адекватну – старші підлітки.

Більшість підлітків з завищеною самооцінкою вважають себе добрими, з адекватною самооцінкою – розумними, а з заниженою – слухняними та розумними. Найменша кількість опитаних вважають себе недобрими.

16,7% підлітків з порушеннями розумового розвитку середній рівень розвитку самосвідомості. 83,3% досліджуваних мають низький рівень розвитку Я-концепції, що характеризує початок підліткового віку, якому властиве порушення самооцінки, нечіткість Я-образу, самоідентифікації. Крім цього, такі результати пов'язані ще з психологічними особливостями підлітка з порушеннями розумового розвитку.

У 50,0% підлітків з розумовими порушеннями нестійка самооцінка. Вони перебувають у пошуках себе та власної ідентичності, не визначилися з особистісними і життєвими цілями. У самоописі цих респондентів переважають іменники, що вказують на ім'я та прізвище дитини, її соціальне

становище чи приналежність до статі. Інколи застосовувалися дієслова, що не відображали ідентифікаційних характеристик.

Реалістичне зображення з точними деталями присутнє у 11,1% респондентів. Зображення в певній позі намалювали 22,2% досліджуваних, які є демонстративними, емоційними, з підвищеною експресивністю, що є властивим для підліткового віку. Метафористичне зображення намалювали 11,1% підлітків, що може свідчити про багату уяву; порушення або несформованість самоідентичності; відсутність у підлітка рис, які він описує, для того, щоб здатися, наприклад, більш мужнім. Емоційний автопортрет властивий для 16,7% респондентів, що може характеризувати неадекватність ставлення підлітка до свого емоційного стану або захисний механізм не розкриватися у дослідженні. Зображення автопортрету зі спини характерно для 5,6% досліджуваних, що може бути ознакою їх провокативної поведінки, протесту, бажання привернути на себе увагу та завершити завдання якомога швидше.

4. Корекційно-освітній процес повинен бути орієнтований на психологічні особливості формування самооцінки учнів з порушеннями розумового розвитку для оптимізації шляхів її корекції, що позитивно впливатиме на взаємодію підлітка з оточенням.

Основне завдання психолого-педагогічної роботи з підлітком з порушеннями інтелектуального розвитку – сприяти у набутті адекватної, стійкої самооцінки, несуперечливої та цілісної Я-концепції, розвиток впевненості та самостійності у судженнях про себе. Корекційно-освітній процес повинен бути орієнтований на психологічні особливості розвитку самооцінки підлітків з порушеннями інтелекту для оптимізації її корекції.

Для розвитку самооцінки підлітків з порушеннями розумового розвитку було складено тренінгово-розвивальну програму «Шлях до себе». Вагому роль у розвитку адекватної стійкої самооцінки підлітків з порушеннями інтелекту відіграють педагоги, у першу чергу, класний керівник, оскільки він співпрацює з батьками і дітьми постійно. Самооцінку

у підлітків з порушеннями розумового розвитку потрібно проводити на основі активної діяльності, через вплив на інтелектуальну та емоційно-вольову сфери, враховуючи особливості пізнавальної діяльності дітей з порушеннями інтелекту та їх підвищену орієнтацію на оцінку дорослого. Для підлітків з порушеннями розумового розвитку корисно застосовувати завдання, що передбачають самооцінку знань з відповідних тем; крім усних опитувань та підсумкових контрольних завдань, можна застосовувати прийоми роботи, що стимулюють ініціативу та самостійність в учнів з порушеннями інтелекту.

Перед початком самоаналізу дитина створює власні критерії через аналіз поведінки оточуючих та порівняння з ними себе. Для цього можна застосовувати аналіз поведінки літературних, у тому числі, казкових персонажів, збільшення словникового запасу за допомогою слів, які відображають особистісні характеристики.

Дослідження не вичерпує усіх аспектів вивчення означеної проблеми. Перспективами подальших досліджень є апробація запропонованої нами тренінгово-розвивальної програми, спрямованої на розвиток самооцінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология. Москва : Академия, 1999. 672 с.
2. Ананьев Б. Г. Социальные ситуации развития личности и ее статус. Хрестоматия по психологии. Москва : Просвещение, 1987. С. 134-140.
3. Афузова Г. В., Марченко Г.В. Проблема формування самооцінки розумово відсталих дітей та підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 17. С. 313-315.
4. Безушко В. Гендерні особливості становлення самооцінки старших підлітків. *Магістр. 2020. №34. С. 214-216.*
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 422 с.
6. Білий Л. Самооцінка у підлітковому віці за умов порушень психофізичного розвитку. Львів: Книго Друк, 2018. 291 с.
7. Божик Л. М. Підліток на шляху до себе. *Шкільний світ.* 2000. №5. с. 2.
8. Божович Л. И. Особенности самосознания у подростков. *Вопросы психологии.* 1965. № 1. С. 13-15.
9. Большая психологическая энциклопедия. Москва : Эксмо, 2007. 544 с.
10. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
11. Булгакова Л. Теоретичні та методичні засади самооцінки дітей та дорослих з порушеннями інтелекту. Дніпропетровськ : Вид-во АРкада, 2019. 169 с.
12. Борзунова О. Онтогенетичний аналіз кризи та стресу: психологія підлітковості. Чернігів : Бук-трест, 2015. 227 с.

13. Вержиховська О. М., Рудзевич І. Л. Корекція порушень структури особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2020. Випуск №16. Т. 2. С. 56-65.
14. Выгосткий Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 4. Детская психология. Ч. 1. Педология подростка. Динамика и структура личности подростка. Москва : Педагогика, 1984. С. 220-243.
15. Виноградова А. Д. Практикум по психологии умственно отсталого ребенка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. 2111 «Дефектология» / А. Д. Виноградова, Е. И. Липецкая, Ю. Т. Матасов, И. П. Ушакова; сост. А. Д. Виноградова. Москва : Просвещение, 1985. 144 с.
16. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2012. 400 с.
17. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
18. Вовченко О. А. Специфіка кризи підліткового віку осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2021. № 13. С. 30-38.
19. Вовченко О. А. Феноменологія емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Дис. докт. психол. наук. Київ : Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка 2021. 487 с.
20. Возрастные и индивидуальные особенности подростков / под ред. Д.Б. Эльконина, Т.В. Драгуновой. Москва : Просвещение, 1967. 214 с.
21. Волков Б. С., Волкова Н. В. Возрастная психология : учеб. пособие для студентов вузов : в 2-х ч. Ч. 2 : От младшего школьного возраста до юношества. Москва : ВЛАДОС, 2008. 343 с.
22. Воронюк А. Психологічні особливості самооцінки соціально дезадаптованих молодших школярів. *Єдність навчання і наукових досліджень*

– *головний принцип університету* : збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів ун-ту. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Ч. 1. С. 72-73.

23. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.

24. Дудковская О. А., Шельшакова Н. Н. Особенности самооценки детей с легкой степенью умственной отсталости младшего школьного возраста. Москва : Речь, 2005. 324 с.

25. Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2009. 464 с.

26. Зубкова І. Ю. Я-образ для мене та інших. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. №3-4. С. 39-43.

27. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : *Актуальні студії сучасних українських учених* : навч. посібник. Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.

28. Кобильченко В. В. Самосвідомість підлітка як важливий регулятор соціальної взаємодії. *Педагогіка і психологія*. 1997. №2. С. 19-23.

29. Колесов Д. В. Учителю о психологии и физиологии подростка. Москва : Просвещение, 1986. 80 с.

30. Коломинский Н. Л., Шиф Ж. И. Формирование личности умственно отсталого ребенка. *Психологические проблемы коррекционной работы во вспомогательной школе* / Под ред. Ж. И. Шиф, В. Г. Петровой, Т. Н. Головиной. Москва : Педагогика, 1980. С. 51-63.

31. Колоскова О., Нінченко Б. Становлення «Я-концепції» підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Чернігів : Криця, 2016. 178 с.

32. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 256 с.

33. Костюк Г. С. Вікова психологія. Київ : Радянська школа, 1976. 272 с.

34. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2000. 774 с.

35. Кузікова С. Б. Основи психокорекції : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2021. 336 с.
36. Кузнецова Т. Г. До проблеми дослідження мотиваційної сфери учнів з інтелектуальними порушеннями. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №6. С. 190-195.
37. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Москва : УРАО, 1990. 183 с.
38. Кулка І. Соціалізація та депривація підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку у інформаційному соціумі. Запоріжжя : ГРМТ, 2012. 143 с.
39. Кульчинцька Л. Феноменологія акцентуацій у підлітковому віці. Київ ; Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. 220 с.
40. Лаврух Н. А. Особенности формирования и коррекции самооценки младших школьников с ограниченными возможностями здоровья. URL : <http://pedagogika.snauka.ru/2012/12/815>
41. Макарчук Л. О. Психологічні особливості опанувальної поведінки підлітків з порушенням розумового розвитку: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т спец. педагогіки. Київ, 2017. 220 с. URL : http://ispukr.org.ua/articles/17/1703280_d.pdf
42. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : МАУП, 2000. 256 с.
43. Майерс Д. Социальная психология. СПб. : Питер Ком, 1998. 688с.
44. Мартиненко І. В. До проблеми самооцінки у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія : соціально-педагогічна / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський : Видавець Мошинський В. С., 2008. Вип. 8. С. 378-383.*
45. Марченко Д. Агресивність та девіація у підлітковому віці. Львів : КнигоДрук, 2011. 191 с.

46. Матвеева М. П. Особливості «Я-образу» розумово відсталих підлітків. Дис.... канд. психол. наук. Київ, 1994. 170 с.
47. Меліхова І. О. Вплив упевненості та невпевненості на самооцінку і мотивацію досягнення успіху молодших школярів. *Наука і освіта : науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України*. 2010. № 9. С. 97-101.
48. Мельниченко В. Причини агресивної поведінки підлітків з розумовою відсталістю: структурний аналіз. Київ : Принт, 2015. 117 с.
49. Методика «Сходинки». URL : <http://shodinkimetod.blogspot.com/2017/05/blog-post.html>
50. Методики дослідження самооцінки дитини : психологічні тести [Електронний ресурс] URL : http://nebo.at.ua/publ/psikhologichni_testi/metodiki_doslidzhennja_samoocinki_ditini/41-1-0-176
51. Мнацкян Л. И. Личность и оценочные способности старшеклассников : Книга для учителя. Москва : Просвещение, 1991. С. 25.
52. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Москва : Академия, 2000. 435 с.
53. Нечипоренко К. С. Вплив самооцінки депривованих батьками підлітків з психофізичними вадами на вибір сфери діяльності. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. №. 25. С. 150-155.
54. Нечипоренко К. С. Специфіка корекції самооцінки соціально-депривованих підлітків з обмеженням життєдіяльності в умовах інтернату. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2015. №. 5 (2). С. 208-217.
55. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебник. М., Литрес. 2013, 374 с.
56. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности : кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1991. 287 с.
57. Осьмак Л. Програма активізації особистісного розвитку підлітків.

Рідна школа. 1999. № 4. С. 60-62.

58. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.

59. Петрова В. Г., Белякова И. В. Психология умственно отсталых школьников : Учеб. пособие. Москва : Академия, 2004. 160 с.

60. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва : Политиздат, 1982. 256 с.

61. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Психология. Москва : Академия, 2000. 512 с.

62. Пеньковська Н. Роль самооцінки у формуванні особистості дитини. Початкова школа. 2002. № 10. С. 5-8.

63. Попович О. Самооцінка та її роль у розвитку особистості : корекційно-розвивальна програма для учнів. *Психолог.* 2010. № 4. С. 22-29.

64. Пов'якель Н. І. Психологія вирішення педагогічних конфліктів. Київ : Шкільний світ, 2008. 128 с.

65. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов. Москва : Академия, 2000. 184 с.

66. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : навч.-метод. посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. 330 с.

67. Полякова Т. В. Пізнай себе : система ігор спрямована на формування адекватної самооцінки у дітей молодшого шкільного віку. *Розкажіть онуку : часопис.* 2010. № 10. С. 63-66.

68. Практикум по возрастной психологии / под ред. Л.А.Головей, Е.Ф.Рыбалко. СПб. : Речь, 2002. 694 с.

69. Проективна методика «Дерево». URL : <https://dytpsyholog.com/2015/09/03/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE/>

70. Психологические особенности самосознания подростков / под ред. А.Н. Боришевського. Київ : Вища школа, 1980. 192 с.
71. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А. А. Реана. СПб. : прайм ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.
72. Психология подростка. Полное руководство / под ред. А.А. Реана. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 432 с. С. 399-400.
73. Психология современного подростка / под ред. Л. А. Регуш. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 400 с.
74. Психологія / за ред. Ю. Л. Трофімова. Київ : Либідь, 2001. 372 с.
75. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб.: Питер , 2000. 624 с.
76. Реан А. Э., Коломийський Я. Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Питер. 1999. 416 с.
77. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Москва : ВЛАДОС, 1999. Кн. 1. 384 с.
78. Романова Е. С., Потьомкіна С. Ф. Графічні методи в психологічній діагностиці. Москва : Дидакт, 1992.
79. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника. Москва : Просвещение, 1986. 192 с.
80. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование. СПб.: Речь, 2006. 176 с.
81. Рябець Є.М. Особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю. *Проблеми реформування педагогічної науки та освіти*. Хмельницький, 2017. С. 82–85.
82. Рябець Є., Гаврилов О. Тенденції розвитку самооцінки дітей з інтелектуальною недостатністю на різних етапах шкільного навчання. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2020. Випуск №15. С. 176-186.
83. Синьов В. М., Матвєєва М. П., Хохліна О. П. Психологія розумово відсталого дитини: підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.

84. Січкач С. О. Особливості адекватної самооцінки дітей та підлітків. *Освіта та наука у вимірах XXI століття* : Матеріали студ. звітно-наук. конференції, 19-20 квітня 2011 р. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 232-233.
85. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин. Мн.: Харвест, 2001. 976 с.
86. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. Москва : Политиздат, 1972. 304 с.
87. Ткачук С. Психологічний аналіз самотворення позитивної Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2003. №3. С. 107-113.
88. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.
89. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ, 2017. 548 с.
90. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 192 с.
91. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности. Москва : ЭКСМО- Пресс, 1999. 592 с.
92. Хоменко М. Емоційно-вольова сфера дітей з розумовою відсталістю: гендерний аналіз. Київ : Солдт ЛТ, 2018. 176 с.
93. Шевченко Ю. Ігри в школі та в дома: психотерапевтичні вправи вправи та корекційні програми. Одеса : Юнікс, 2016. 410 с.
94. Шибутани Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства. *Самосознание и защитные механизмы личности*. Самара: Изд. дом «Бахрах», 2008. 46 с.
95. Шипелік Т. В. Психологічні особливості становлення особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня. Дис. канд. психол. Наук. Київ: Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка, 2019. 311 с.